

Anadili və Milli Kimlik

Birinci bölüm: Dil, İctimai Fenomen kimi

Hidayət Sultanzadə

Dil ictimai fenomenlərin ən dolaşığı və mürkəbbi sayılır. (Dale Spender) 1 Deyl Spenderin dediyi kimi, dil nöytral deyil və yan saxlayan bir fenomen dir. Dilin rolu yalnızca fikirlərin daşınması və intiqalında vasitəçilik etməklə bitməyir. Dil özü ideyalrı və düşüncəni biçimləndirir və onları qalıba tökür. Ən önməlisi budur ki, dil hər nə dən öncə, beynin çalışma proqramı hökmündə dir. İnsan dıřarı dünyanı olduđu kimi, yan saxlamadan səbt edib görə bilməz. O dünyanı olduđu kimi deyil, duyduđu kimi yenidən dil qalibına töküb canlandırır. Bizim işlərimizə fərman verən beynimizin xarici dünya ilə dolayısız və vastəsiz əlaqəsi yoxdur. Biyo elektrik təhriklər yolu ilə alınan siqnallar sınır sisteminin aracılıđı ilə beyinə köçürülüb və beyin xarici dünya ilə əlaqəyə girir. Misal üçün, beyin ışıđı və ya səsi sınır sistemi iřtirak etmədən, müstəqim olaraq duya bilməz. Beyin dıřarıdan aldıđı simvolların və əlamətlərin yormasında, dil qalibına tökülmüş kodlardan (şifrələrdən) istifadə edir. Buna görə, bu iddia ki, «insanlar real dünyanı olduđu kimi görə bilrlər, və yan saxlamadan məniməsəyrlər! Çünkü insan dünyasını yaradaraq onu dil qalibına tökür» bayađı bir sözdür. Bizim düşüncəmiz (misal üçün rasizmə ya cinsi ayri seçiciliyə baxışımız) dildə kodlaşdırılıb. Dil. Kodları açıqlamaqla, beynimizin vəqeiyyətdə üz verən hadisələri və olayları yorma prosesi üstündə əsər qoyur. Nətiycə də biz əməlimizi bu

yorumlara uyğunlaşdırırıq. Xarici verilərin (data) haqqında hökm etmək, bir nəfərin beyninin bilavasitə olaraq xarici dünyanı tanımasının nəticəsi deyil və dilin kodları vasitəsilə baş tutur. Dil kodları bəşərin ictimai- tarixi qəzavtının üst üstə qalanmasının sonucudur və dünyanı tanımaqda süzəgəc və pirizma rolunu oynayır. Kodlar dünyanı pirizmanın dalısından göstərdikələri üçün onu düzgün əks etdirmir. Buna görə dil, yalnız əlaqə qurmaq vəzifəsini daşımır. Bütün yaxşı və pis gələnlər və rüsumat ,təəsüblər və önyarqılar və millətlərin psixologiyası dildə saxlanılır. Beləliklə dil ideoloji ilə doldurulmuş və doyuurulmuşdur.

Dilin kodları ictimai hirarşi əsasında sıralanmışdır (sınıflandırılmışdır). Demək, dil bütün ictimai münasibəti ictimai kodlar sisteminə çevirib və bir kəşinin ya toplumun beyninə köçürür. **2** Demək olar dil ictimai münasibətin sığınacağıdır. İnsanın beyni ictimai olayları bilavasitə (dolayısız) olaraq əks etdirmir, bəlkə dilin nöytral fenomen olmadığı üçün dildə kodlaşdırılmış və arasikəsilmədən dəyişilməkdə olan ictimai münasibətin yardımını ilə tapıb, seçib, hökm verir. İctimai münasibətin dəyişilməsi də öz növbəsində kodların üstündə əsər qoyur. İctimai münasibətin zidiyyətli olması (çəlişgiliyi) dildə də öz əksini tapır. Buna görə də dil, zidiyyətli ictimai münasibətlərin və muxalif ideologiyaların qaynaşan qazanı kimidir. Dil, bu baxımdan siyasət - ictimai toqquşmaların və tartışmaların ideoloji meyədanı deməkdir.

Dilin özəlliklərindən biri də sözcüyü (kəliməni) öz yükəlmindən təcrid edib ayırmasıdır (suyutlamaq prosesi). Bəlli bir şeyi, bəlli bir ad ilə adlandırdıqda, demək, abstrakt bir adın vasitəsilə konkret bir zadı yenidən tanımaq və göz önündə canlandırmaq mümkün olur. İnsanı

heyvanların aləmindən fərqlənədirən, onun düşüncə yaradıcılığı bacarığına sahib olması qabiliyyəti dir. Bu qabiliyyət yalnız mücərrəd sözcükləri bir birinə qoşub tərkib etmək ilə gerçəklənə bilir. Ancaq bununla birlikdə, xarici vəqeiyyəti tərsinə əks etdirməyə və tanımağa da yol açır. İnsan, çeşitli olaylardan və mövcud xarici vəqeiyyətlərdən bir sıra xüsusiyyətləri ayırmaqla, abstrakt sözcüklərin vasitəsilə onları bir birilə tərkib edib real dünyada vicudu olmayan, anladığımız yerli dildə danışan ağacları, bulaqları, yonulmamış heyvanları, buynuzlu devləri və quyruqlu cinləri, öz fikrində canlandırır. Büna görə də biz dünyanı olduğu kimi tanımırıq, bəlkə vəqeiyyətdən abstrakt olunan kataqoriləri pozulmuş biçimdə tərkib edəndən sonra, onu dilin aracılığı ilə insanın beyninə köçürüb və yenidən dildə kodlandırmaqla dünyanı «tanırıq». Belə olmasaydı, insanlar dünyanı var olduğu kimi görərdilər, onda siyası_ ideoloji ixtılaflara yer yox idi və fərqli baxışlar da olmayacaq idi.

Göründüğü kimi, ictimai münasibətdə dilin oynadığı rol yalnız nöytral kod rolunu oynamaq deyil. Dilin, neçə başlı mürkkəb kültürəl, tarixi, hüquqi, milli kimlik, sinfi (təbqati), cinsi, ideoloji, siyası və bilgisəl rolları da boynuna götürməsi buradan aydınlaşır. Dilin ən önməli işi, çeşitli səvvyələrdə qüdərt münasibətini daima yenidən törətməkdir. Qüdrət münasibəti, tarixi şəraitdən asılı olaraq, rasisti və milli ayrışeçiciliyi yaxud sinfi üstünlük və aşağılıq münasibətini və cinsi ayrışeçiciliyi yenidən törədir. Onun fərqli cəhətlərinin və boyutlarının araşdırılması tarixin böyük kəşfiyatlar dünyasına girmək deməkdir. Bunlara görə dili, sadəcə bir irtibat vasitəsi və kültürün tərkib hissəsi tək sanmaq, yanlışdır. **3**

Dil, bir millətin, bir ictimai qurupun və ya bir nəfərin tarixi kimliyi və sicilli (varlığına dəlil) hökmündə dir. Tarixi əcdadımızın beyinlərinin bioloji həyati və onların təfəkkür qabiliyyətləri zaman baxımından məhədüd (sınırlı) olsa da, bu tarixi baxımdan sınırlı olan zaman, dilin vasitəsilə tarixi ardıcılıq qazanır və arası qırılmayır. Əcdadımız tarixin uzaqlarından bəri, torpaq qoynunda yatsalar da, dilin aracılığı ilə onların qəm - qüssələri, nskilləri və üzüntüləri, sevinclri, ehsasları və duyğusal dünyaları, bugünkü günümüzdə bizə bəllənir və onları duya bilirik. Dil onları yaşadıkları sürə də biri birilə birləşədirərək, sonra gələn nəsillərə daşıyan amildir. Bunların dildə yığışb, qorunub qalması üçün biz bugün onları tanıyıırıq, bizim bugünkü kimliyimiz dilin vasitəsilə onlarla düyünlənmiş və bizimlə onları bir yerdə birləşədirmişdir. Dünyada çeşidli dillər olmasaydı, millətlərin sərhədəlrini də ayırd etmək olmazdı. Demək bir dil, bir millətin tarixi oluşumunu və gəlişəməsini, varlığını və kimliyini, öz içəində gizəltmişdir. Biz bioloji gəlişəmənin yükünü sümükəlrimizlə daşdıığımız kimi, dil də bir millətin fərđi və ictimai kimliyini öz çiyində daşıyır.

Əslində, ana dili haqqında danışanda, dünya millətlərinin cuğrafiyası tərkibində yerləşmiş bir millətin küonkret yerindən də danışmış oluruq. Millətlərin yaranmasından qabaqki dövrlərdə də, böyük homojen qurupları biri birindən ayıran ən önməli faktor dildaşlıq olubdur. Əski yunanlılar yabançılara bərbər deyərmişlər, romalıları (özlərilə yunanlılardan sonra) başqalarını aşağı və mədəniyyətsiz bilirdilər, normənlər ingilis dilinə aşağı göz ilə baxıb və ingilscəni gobud, çıy və mədəniyyətdən uzaq sayırdılar. Əski çinlilər, özəgələrə heyvanlar kimi baxıb və özəlrini çin divarları dalında qorumağı lazım görürdülər. Bu xalqları biri birindən fərqlənədirən və ayıran amıl dil idi . 4

Ərsətinun nəzərincə bir şeyin varlığına dəlalət edən xüsusiyyətəlrini, boyasını, qoxusunu, çəkisini və böyüklüyünü ...ondan təcərid edəndən sonra heç nə qalmasa da, yenə də «nə isə» qalır. Millət kataqorusuna gəldikdə, Hegel bunu («nə isə» ni) millətin ruhu ya psikołojisi adlandırmışdır. Alman nasionalizminin atalığı sayılan Gotfrid Herderin fikirincə, dil millətin kimliyini və ruhunu təyin edər. Milləti vicuda gətirən amil təkçə dil deyilsə də, ancaq millətin etnik əsasları, bütün gələnkəlrri, tarixi, və psikołojisi dilin vasitəsilə gələcək nəsillərə köçürülür və bunların hamısı birlikdə tarixin gedişində millət adlanan varlığı oluşdurur.

Anadili məsləsi yeni bir məsələ deyildir. İtaliya umanistləri dövründə, **5** xüsusilə Dante Aligiri dən sonra, hətta Dante dən öncə doqquzuncu yüz illikdə avropada Şarłmani imperiyasının çökməsindən sonra, demək rənesans dövrünün başlanmasından qabaq, anadili məsələsi gündəmə gəlmişdir. Ancaq birinci dəfə olaraq Dante anadili quramını (teorisini) irəli surubdur. Latın dili avropanın diyini və siyasi kəltürünə hökm sürdüyu sürədə, Dante yerli əhalinin dilində «Vernakəlar» dilində yazmanın zəruriliyini qeyd edirdi. Ancaq «Yerli dilin yararlı olması» başlığı altında yazdığı əsəri bitirə bilməmişdir. Bu yazı, miladın 13- cü yüz ilində, anadili məsələsinə görə yazılmış ilk tənqidi əsər sayılır. Dantenin nəzərincə İtaliya əhalisinin danışdıqları müxtəlif ləhəcələr ədəbi dilə evrilməlidir və Latın dili yalnız təkənik dili sahəsində işəlməlidir. Dantenin fikərincə yerli əhalinin dili, xalqın duyğusal və hissi dünyasını daha təbii şəkildə əkəs etdirə bilməsinə görə, rəsmi Latın dilindən daha üstün və əsilraqdır. Buna görə də onun dil haqqında gətirdiyi teoriyə görə, mədəni və kəltürəl gəlişmənin əsas qaynağı və təməli yerli dil olmalıdır. Dantenin fikrincə, yerli xəalqın

ədəbiyyatı və ədəbi dili yoxdursa, onu yaratmaq gərkdir. Bunun üçün də Dante özünün «Tanrıların komediyası» adlanan ədəbi şahə əsərini və «Qonaqlıq» (bilgi qonaqlığı) adlanan fəlsəfəyə aid əsərini yaşadığı dövrdə hökm sürən siyasət, din və araşdırmalar dilində, yani Latin dilində yazmayıb və Tuskanı əhalisinin dilində, İtaliya dilinin Florans deyişicə, yazıbdır.

Başqa tariyxi fenomenlər kimi, millətin də tərkib hissələri zaman baxımından, bir göz qırpımında yaranmayıbdır. Onlar da müxətəlif mərhələlərdə vicuda gəlib, bir yerə yığışıb və bir birinə qovuşub bitişdikdən sonra, teorik biçimə girmədən öncə millət fenomenini (olqusunu) doğruldubdur. Milli dilin formalaşması və milli kəltür və mədəniyyəti təmsil edən yerli ədəbiyyat və kəltürün yaranması da belə umumi prosesi başdan keçiribdir.

Milli məsələ, ən ibtidayi biçimində də belə, anadili məsələsində özünü göstərmişdir. İnsan cəmiyyətinin əşirət dövrünün belirsiz (mübəhəm) və qeyri şüurlu birləşmələrindən şüurlu milli birliklərə keçid mərhələsində, dil ən önməli rol oynamışdır. Avropanın əski dövrdən yeni dövrə keçməsində, dövətlərin siyası sistemlərinin inkişafında, modern dövəlin formalaşmasında və nəhaytdə 18 ci əsrin sonlarında «millət dövəlt»in qurulmasında, ən önməli iki faktor dil və milli məsələ olmuşdur.

Avropanın müxətəlif hissələrinin və özəlliklə bati və doğu bölümlərinin qeyri paralel mədəni inkişafı, bəlli olduğu kimi onun iki bölümünə fərqli karakterlər qazandırmışdır. Bəlkə, orta əsrlərin başlarında Şarlmani imperiyasının doğusunda yaşayan İslavları, Fın-Önqürləri və baltik dənizi çevərəsində yaşayanları bütövlükdə doğu

Avropa adlandırmaq olabilsin. Şarlmanın çox millətli imperiyasının çökməsindən sonra, milli məsələnin ilkin özəkəli dil biçimində özünü göstərdi. Doğu Avropa İslavları, tarixdə böyük Moraviya imperiyası adilə tanınan etnik vahidi, indiki Çek ölkəsində yerləşən torpaqlarda qurmaqla, birinci dəfə olaraq avropada yeni milli dil əsasında kəltür yaratmağa başlamışlar. Birinci dəfə olaraq, 9 cu əsrin 60 cı illərində, İslavların milli dilinin və kəltürünün nümunəli və ədbiyyati özünü göstərdi. İslavların 9 cu əsrdə yaşamış böyük şairi və fəlsəfə xadimi, Konstantin bir poemada belə yazmışdır: Öz dilində kitabsız olan xalq, çılpaq adam kimi dir, Tanrısının adını yabançı dildə ağzına gətirən, günü göy əskiyə çulqanmış bəxti qara bir insan kimi dir. **6** Yenə başqa yerdə yazmışdır: Tanrı yağış yağdıranda, hamıya bərabər yağdırmazmı? Günəş kimsəni ayri seçmədən hamıya işıq saçmazmı? Hamə bərabərcəsinə nəfəs almaq haqqına malik deyilmə? Tanrının sözlərini uç dildən (Yunanca, İbranicə və Latıncə) başqa bir dildə söyləməsini yasaq etmək kimi ayri seçicilikdən və o biri xalqları gözü bükük və qulağı tutuqluğa məhəkum etməkdən utanmazsınız mı? Tanrının sözlərinə yabançı dildə qulaq asmaq çox ağılsızlıqdır!

Moraviyanların başladığı bu hərəkətdə, xalqın öz dilini işəltməkdə (yazıb oxuma) haqlı olması istəyi gözə çarpır. Onların nəzərində ən yükəsk dəyərli istək, birinci növbədə öz dillərində, demək İslav dilində incili oxumaq idi. Bizans imperiyası və Yunan kilisasi, Yunanın din xadimlərini və Yunan dilini seçgin dil sayırdılar. Yunan dili yazıb oxumaq haqqını qapsayıb özünə münhəsir etmişdi. Buna qarşı durmaq və Şarlmani dövründən sonra ona meydan oxumaq, özünü yerli İslav dilində yazmaq haqqından müdafiə etməkdə, bir millətin dilinin üstünlüyü ideyasını rədd etməkdə, dillərin bərabər hüquqa malik olmalarını və İslavyan kilisasının istiqlaliyyətini elan etmək biçimində

üzə çıxırdı. «Xırabər» adlı Bulğarlı yazıçı və din xadimi İslav dilinin, Yunan, Latın və İbranicə ilə bərabərliyini elan etdi. Çünkü onun dediyinə görə bunların hamısı «Babil» burcunun çökməsindən sonra yaranmışlar. Hətta İslav alfabesinin sonralarda yaranması da əskiklik sayılmayır, onagörə ki, Kiristyan dininin xadimləri onu yaratmışlar! Halbuki, latincənin və yunancanın alfabesini naməlum kafirlər vicuda gətiriblər! Yeni şəraba yeni qab gərəkən kim, yeni inam və etiqada da yeni kəlimələr və hərflər gərəkir. **7** Çek xalqının əski nağıllarında deyilən kimi, Konstantin bilgisizliyi aradan aparmaq üçün yerli dillərdən faydalanmağı olduqca əlverişli vəsiylə sayırdı. Bunu da qeyd etməliyik ki, o zamankı Məqduniyə dilisi ilə İslav dilisi arasında olan fərq, indiki Amerika və İngilis deyişəli arasında olan fərqdən azraq idi.

Tarix boyu hər zaman bir ölkəni işğal etmək yolilə yabançı dili orda yaşaiyan millətə ya xalqa təhəmil ediblər. «Tom Paulin»in nəzərinə, hər hansı bir dilin tarixi, bir ölkənin işğal edilməsi ya yenilməsilə bağlıdır. Bir dilin «xalisliyi» və «kamilliyi» haqqındakı bəhslər məmulən «inkişaf» məsələsinə sadələvhluqla yanaşmaqdan və ya qondarma rasıti nəzərlərdən irəli gəlir. **8**

Normanlar 1066 cı ildə ingilistanı fətəh edir və Fransız dil 1362 ci ilədək rəsmi dil istatusunu saxlaya bilir. 13 cu əsrdə Robert Qilaster normanların və ingilislərin tarixlərini qeydə aldığı vaxt, ingiliscənin yalnız cəmiyyətin aşağı qatlarında işlədilməsindən təəsüf etdiyini bildirmişdir. Normanlar gücəlrini itirdikdən sonra, İngilistan parلمانının çıxartdığı qanuni qərar əsasında bütün məhkəmələrin dili ingiliscəyə çevrilir. Beləliklə İngilis dilinin daxili sürgün dövrü sona

çatır. Bununla da İngilistan, Avropa ölkələri içərisində yazı əsərlərini öz dilində yaradan birinci ölkələrdən sayılmaqdadır.

Bu məsələ dil ilə siyası qüdərtin və iqtidarın münasibətini aydıncasına göstərir. Dilin gəlişəməsini və inkişaf etməsini təmin etməyə görə, xüsusilə təəlim və tərbiyə (eyitim) sahəsində dilə rəsmi istatus qazandırmaq üçün, dilin araxasında siyası qüdərt və iqtidarın gücü durmalıdır. Dil ilə siyası qüdərtin biri birindən ayırı olması içi boş sözdür.

Görkəmli İişveçrəli dilçi və dilçilik teorisiyəni Ferdinand de Saussure , siyasət ilə dilin münasibəti barədə belə yazmışdır: Normanların gəlbəsi kimi böyük tarixi hadisələr, işğal olunmuş ölkənin dili üzərində ölçüyə gəlməz sonuclarla nəticələnir. Müstəmləkəyə (müstəəmirə) çevirmək, işğal etəməyin bir növü olaraq, yenilmiş ölkənin dilinin deyimləri tərkiyini dəyişir, bir bötöv olaraq dilin özündə belə əsər qoyur. Məsələn, Norvej ölkəsi ilə Danmarkanın siyası birləşməsindən sonra Norvejin dili Danmarka dilinin nüfuzuna məəruz qaldı və sonralar onun təsiyratını aradan aparabildi **9** . “Saussure”in nəzərincə, bir ölkəni rəsmi olaraq işğal etəmək yerinə, onun dilinə və kültürünə müsəllət və hakim olmaqla onu bir növ müstəmləkəyə çevirmək olandi .

İkinci bölüm: Dil və Eyitim (təəlim tərbiyə)

Bizlər, hələ də uzun illər üstündən sovsmasına baxmayaraq, uşaqılıqda mədərsəyə (mektəbə) gedən günlərdə müəlimin yabançi Fars dilində dedikəlerini başadüşmədiyimizə görə çəkədiyimiz istres və niyarançılığı

unutmamışıq. Uşaqlarımız ayaqlarını mədərsəyə açan gündən məcəbur olurlar ana dilləri olmayan özəgə və biganə bir dildə yenidən dil açmağa çalışsınlar. Onlar sürdükələri 7-6 illik həyatları boyunda ana dilində danışıb, ailə ilə, yoldaşları ilə və yaşadıkları müit ilə bu dildə əlaqə qurublar. Onların bütün hissi dünyaları, təsəvvürləri və istəkələri bu dil ilə əlaqədardır. Demək yabancı bir dildə təəlim təhsil almaq məcəburiyyətində qalmaqla, uşağın topladığı həyat yaddaştı, təcrübələri və xatirələri boğulub dustaqlanır. Artıq bundan sonra aldığı təəlim tərbiyə indiyədək öyrəndiyinin ardi deyildir. Bir yeni yetəmə uşaq on uç yaşından sonra yeni dili çətinliklə mənimsəsiə bilir. Uşağın yaddaştının arasi qırılması və itirdiyi təəlim vaxtı buradan bəlli olur. Uşaq on uç yaşa dolanadək çeşitli dilləri öyərnmək qabiliyyətinə malikdir. Ancaq yeni dillərin təəlimi ana dili əsasında qurulmuş müntəzəm təəlimat vasitəsilə və anadili təəliminin davami kimi mümkündür. **10**

Uşaq, böyüklərin danışığını yansılamaqla kifayətlənmir. O dilin iç qurallarını və qanuna uyğunluqlarını duyub - öyərnməklə birlikdə özü üçün məxəsüs qurallar qurur. Dilin, onun beyninə köçürölmüş iç quruluşu, get gedə uşağın gəlişəməsilə böyüklərin dilinə uyğunlaşdırılır. **11** Öz ana dilindən üzölüb özgə bir dildə təhsilə başlamağa məcəbur olan uşağın təəlim tərbiyəsinin harmonik düzəni (intizamı) aradan gedir, bu da onun öyərnmə prosesində ciddi pozğunluq törədir. Beləliklə, uşaq psikoloji baxımdan bəlli bir ölçüdə özünə güvənmə hissini itirməklə ana dilləri farsca olan uşaqlarla qeyri bərabər yarışa girməli olur. Bundan sonra uşaq öz dilində deyil, özəgəsinin dilində yazıb oxumalıdır. Bir kılada təəlim alan Fars dilli uşaqla Fars olmayanların (eyitimlərinin) təəlim tərbiyələrinin nəticəsi sözsüz ki, bir olmayacaqdır. Demək Fars uşağının təəlim prosesi,

indiyədək öz ana dilində öyərrib, beyninə yığıb saxladığı bilgilərin davam etədməsidirsə, Fars olmayan uşaqlarınkı bütünlüklə bunun tərsinə dir. Bunların indiyədək ana dilində aldıkları tərbiyə təlim prosesinin ardi kəsilir, topladıqları bilgilərdən və dillərindən qoparılib və ona yabancılaşdırılmaqla məkətəbə başlayırlar. Ölkənin rəsmi eyitim sistemi ilə Fars olmayan millətlərin balaları haqqında açıqca sürdürəln ayrı seçicilik və bərabərsizlik siyasəti rəsmi olaraq qanuni biçimdə buradan başlanır.

Əsəlinə duranda, iranın rəsmi eyitim (təəlim tərbiyə) sistemi, təhsilin başlanğıcından və ilk günündən apartayd sisteminin bir özəl biçimini rəsmi olaraq qanuniləşdirir. Doğrusuna baxanda İran dövlətinin sürdürüyü siyasət elə uşaq baxçasından başlayıb milli zülmün və ayriseçiciliyin daşı buradan qoyulur. Fars olmayan millətlərin dilində yayılan kitab və dərgilərin habelə onların yetişdirdiyi yazıçı, şair və araşdırıcıların sayısına baxıb və bunu öz ana dilində təhsil almış Fars millətininkilərin sayısı ilə müqayisə edəndə, apartayd əsasında qurulmuş eyitim siyasətinin zərərli nəticəli bəllənəcəkdir. Bu kimi təəlim tərbiyə siyasəti İran əhalisinin çoxunluğunu kültür baxımından geridə saxlayıb və çiçəkəlnəmələrinin qabağını alır. Ölkənin təəlim tərbiyə istatistikasi Farslar ilə Fars olmayanların arasındakı, günü gündən artan eyitim sahəsindəki yarığı və ayrılığı aydıncasına gözə çapdırır. Ana dilində təhsil almaq imkanından məhərum olunmağın uzun sürən nəticələrinə baxmasaq da, uşağın insani həqqını əlindən almaq və ayaq altına salıb tapdalmaq, onun insan olaraq haqqına toxunmaqdır. Kimsəni ana dili haqqından yuxsunlatmaq, onun insan haqlarının pozması deməkdir.

Çox millətli İran ölkəsində insan haqlarının bu növ pozulması iki şəkildə eemal olunur: Birincisi - bir başa ana dilində yazıb oxumanın qabağının alınması və təhsil ocaqlarında və hətta iş yerlərində belə ana dilində danışmağın rəsmi surətdə qadağan edilməsi. İkincisi – rəsmi eyitim sistemi vasitəsilə yabancı və özəgə bir dilin məcəburu olaraq təhmil edilməsi. Bütün ölkələrin eyitim sistemi mahiyətcə ideolojik bir sistemdir. Bu sistemin aracılığı ilə hökm sürən ictimai münasibət cəməitin bütün sahərinə yayımlanır. Demək eyitim sistemi də dilin özü kimi nöytral deyil və dərinədən hakim ideoloji ilə bağlıdır . **12** Siyası quruluş baxımından, gerçəkdə çox millətli olan ölkələrdə, təkəcə bir millətin mənəfeini qoruyub saxlayan, eyitim sisteminin işi, siyası iqtidarın dil və kültür sahəsində də hejemonluğunu temin etməkdir. Çox millətli iranda hökm sürən bir dil - bir millət ideolojisi də belə bir əsas üstündə quraşdırılmışdır. Bu iş əməldə rasizmin genişəlməsilə nəticəənir. Son yüz ildə İran ədbiyatənin törətdiyi, Fars olmayanların əleyhinə, Ariya ırqəçilğı ilə dolu, rasist ideolojisi ilə doyurulmuş əsərlər, buna canlı bir dəlildir. Bu siyasətin nəticəsi Fars olmayanların ikinci dərəcəli vətndaşa çevirilməsi və ölkə içində birinci dünya ilə uçuncu dünya arasında olan münasibatın bərqrar edilməsi dir.

Bu qanuna uyğun bir fenomen dir və bir millətin mənəfeini qoruyan siyası hakimiyyetlərin quruluşu, çox millətli ölkələrin hamısında belə bir durumdadir. Böyük Rus ədəbi tənqidəisi Visarion Belinski rusiyada hökm sürən geri qalmış siyası quruluşu, Çar rejimini və kilisanı qizğın tənqid etsə də, Çar rəjim ilə Ukraynalıların milli məsələsi və kültürü barə də fikirdəşliq edirdi. On doqquzuncu yüz ilin sonlarında, Ukraynalıların arasında milli oyanışın yükəsləməsi və Ukrayna dilində modern ədəbiyyatın yayılması onu acıqlandırdı.

Belinski Ukra dilini və gənc şair Taras Şuşenkonu kəsginliklə tənqid edib və qınayırdı. Böyük ədəbi tənqidçinin bir birilə zid olan demokratizm və rasizmi özündə birləşədməsinə nə demək olar? Bizcə üzdən iraq qabaqcıl Fars aydınlarının çoxusu bu xəstəliyə düşərdilər. Hətta özəlriini insan haqları tərəfdarı bilən Fars aydınlarının çoxusu, Fars olmayan millətlərin siyasi və kültürel haqlarından danışmağı bölücülük sanırlar .

Dante Aliqre, kültürün yerli dil üzərində qurulmasına inanırdı. Belinski bunun tam tərsinə düşünürdü. Onun fikərinə Ukraynalılar kimi dali qalmış xalqlar millət düzəltmək uğrunda çalışmamalı, böyük kültürün, yani Rus kültürünün içində əriməlidirlər. **13** Onun siyasət fəlsəfəsi, rasizmə bulaşmış Almanian romantizminə söyəkənirdi . **14** Öz içəri müstəmlkələri üzərində qurulmuş çox millətli Rus imperyasi, «bir dilin» və « bir millətin » başqa millətlərə hökm sürməsinin ırqçılığa yönəldən nəticələrindən boyun qaçıra bilməzədi. Bu siyasət Beliniskilər kimi qabaqcıl aydınların da əlini ırqçılığa bulayırdı.

Üçüncü bölüm: Fars dili «Fövq Milli» dildirimi?

İran barəsində belə idianın yersiz və yanlış olması biryana qalsın, idianın özü özlüyündə, iranda farslardan başqa ayrı millətlərin də varlığını göstərir. Bu millətlərdən söz gələndə açıqcasına Ariya ırqçılığı boyasi ilə boyanmış «qovmlar və qovmiyyətlər» kimi aşağıladıcı sözlər işlənilir. Fars dilinin «fövq milli»liyi onun rəsmi eyitim sistemi vasitəsilə başqa millətlərə təhəmil edilməsindən dirsə, onların dillərini əllərindən almaqdandirsə, onda onu «fövq milli» dil

deyil, təhəməli zorakılıq dili adlandırmaq gərkdir. İddianın o biri üzü belə ola bilir ki, Əfğanistanda və Tacikistanda da Fars dilində danışanlar vardır, buna görə fəvq milli dil sayılmalıdır. Milli haqlarından məhrum edilmiş İranda yaşayan Ərbəli və Türkəli götürək. Bəlli dir ki, çeşitəli ölkələrdə yaşayan, ərəbcə və türkcə danışanların sayısının qarşısında, İran, Əfğanistan və Tacikstanda yaşayan Fars dillilərin sayısını üst üstə qoyanda belə, gözə gəlməzdir. Beləliklə Fars dilini «fəvq milli» dil adlandırmaq bir içi buş iddia sayılmalıdır.

Ümumi eyitim modern bir fenomen olaraq xüsusilə Fransa və Amerika inqilablarından sonra meydana çıxıbdir. Əski zamanlarda fəlsəfə, şier və ədəbiyyatdan faydalanan bürokrasi olmuşdur. Kapitalizmdən öncəki dövrlərdə geniş xalq kütəlesi kəltür və ədəbiyyatdan yararlanı bilmirdi. Bünagörə fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənət əsərlərindən hakim sınıflar, xüsusilə bürokrasi faydalana bilirdi. Bu üzdən, onu törədənlər də bürokrasiinin, yani bu məhsulların işəldənlərinin dilində yaratmalı olurdular. Kapitalizmdən öncəki dövrlərdə yazıb oxumanı başaranlar yalnız bürokrasi və ruhanilər(din xadimləəri) olmuşlar. Sınələrdə yaşayıb və ağız yolilə köçürülən şifahi xalq ədəbiyyatından və folklorndan fərqli olaraq, fəlsəfənin, tarixçiliyin və bədii ədəbiyyatın yazı dili ölkənin bürokrasiisinin dilinə bağıli olmalı idi. Demək bu məhsulları işəldənlər bürokrasi idi və onları törədənlər bürokrasiinin istəyini yerinə yetirməli idilər. Belə olmasaydı məhsül işəlnəməmiş qalacaq idi. Türklərin daima dəyişmədə olan siyasi hakimiyyətlərinin tərsinə olaraq bürokratik umurat divan işçiləri olan farsların əlində saxlanmışdır. Məncə, türklərin neçə yüz il siyasi iqtidar sahibi olmalarına baxmayaraq, Nizami, Xaqani, Qətran və Saib kimi görkəməli Türk dilli şairlərin əlimizə çatan şeirlərinin Fars dilində

olmasının səbəbi bundan ibarətdir. Misal üçün on doqquzuncu yüz ilin sonlarındakı Rus ədəbiyyatının çiçəkəlməsinin səbəbi o günkü əhalinin yüzdə dousan beşini təşkil edən mövhümata qapılmış aarus kəndlisi ola bilməzədi .Bu məhəsulun müştərisi hər nə dən öncə rusiyanın çox geniş bürokratik qatları idi. Lev Tolstoyun “Savaş ilə Barış” romanı birinci dəfə on doqquzuncu əsrin ikinci yarısında çap olunub və Tolstoy iyirmi min manat qazanmış olur. O vaxtın pulu ilə bu çox böyük pul idi. Aydındır ki, o dövrün savadsız Rus kəndlisi bu ədəbiyyatdan istifadə etmirdi və qazandığı azacıq pulu kəltür o incə sənət yerinə ziyarətə getməyə xərcləyirdi.

Fransada da belə olubdur. Fransa inqilabından öncə, orada geniş bürokrasi uzərində qurulmuş mütəmərکز bir dövəlt yaranmışdı. Buna görə bütün Avropa ölkələrinin dil və ədəbiyyatı Fransa dilinin və ədəbiyyatının kölgəsində qalmışdı. Kapitalizmdən öncəki dövrlərdə, kəltür yaradıcılığının (satin malı tək) bürokrasiyə (məhəsulun işlədəni kimi) bağılılığı qanuna uyğunluq kimi başqa yerlərdə də özünü göstərirdi. Avropanın siyasi quruluşu «din- dövəlt» əsasında təşəkkül tapmışdı. Dövrün kəltür məhəsullarından geniş istifadə edən Kilisa bürokrasi idi. Buna görə də Latin dili avropanın din, fəlsəfə, hüquq, siyasət və idarə işlərində hakim dilin rolunu oynayırdı. Fars dilinin işlənməsi və yayılması da bürokrasi ilə kəltür arasındakı qanuna uyğun bağılılıqdan ayri deyildir. Bu qanuna uyğunluqdan bəlli bir dilin üstün olması nəticəsini çıxarıb başqa dilləri məhəküm halına salmaq olmaz. Bu gün kimsə Latin dilində danışmayıır və fransa dili də, böyük tarixi gəlişməsinə baxmayaraq qırağa sürülüb və fransalıların təhəqir etdiyi dil ilə yerini dəyişibdir. Fars dili də bu günkü iranda Fars millətindən qırağa çıxanda, dövəltin rəsmi basqısı gücünə işlədəilir. İranda hökm sürən bir millət- bir dil biçimindəki dövəlt quruluşu

dəyişildikdə, başqa dillər də öz təbii gəlişmələrinə imkan tapıb və iranın çoxunluğunu təşkil edən qeyr Fars məhkum millətlər də öz ana dillərində yazıb- yarada biləcəklər.

Dördüncü bölüm: Anadili və Milli Sorun

Yeri gəlmişkən ana dili ilə milli məsələnin qarşılıqlı əlaqəsinin önəmini vurğulamalıyıq. Milli məsələ iranda Fars dilinin dalında gizlənidir. Bir para mümkündür belə xiyal etsinlər ki, güya biz və yaxud hər hansı qeyr Fars millət siyası haqlarını ələ gətirmədən, dil azadlığı haqqını ala bilər, yaxud ona çatabilər. Çoxları bu boş xiyalı bilərəkdən körükləyirlər. İranda milli məsələnin karakterini onun oluşması prosesində açıqcasına görmək olandı. Bu da, «Siyasət»sorununun, «Dil» soruna görə öncüllüyüdür (təqqəddümüdür). Bəlli olduğu kimi, milli haqlara çatmaq uğrunda çalışanların bütününün fikirincə iranda yaşayan qeyr Fars millətlər Rizaşahin küdetasından (saray çevrilişindən) sonra milli zülm altında yaşamağa məhkum olmuşlar və Rizaşah dövründən başlayaraq Fars dilinə rəsmi dil statusu qazandırılıb və başqa millətlərin dilləri yasaqlanıbdır. Demək siyası iqtidarın vasitəsilə, iranda yaşayan millətlərin dilini kəsdilər, sinəsin sökdülər, anadilində təhsil almanın qabağın aldılar, milli dil və kəltürün gəlişməsini dayandırdılar. Şahlıq rejimini dəyişən İslam Cümhüriyyəti də son otuz ildə Rizaşahın getdiyi yolu daha şidətlə dəvam etdiribdir. Yeri gəlmişkən o dövrün üzdən iraq aydinlarından sayılan

Mahmud Əfşarın milli məsələnin həl etməsinə görə etdiyi tövsiyələrə işarə etmək olar. Onun nəzərincə qeyr Fars millətləri süngü gücünə yer yurdundan köçürtməli, dağ daşın, suların, kəndlərin və şəhərlərin adlarını dəyişib farslaşdırmalı. Dövlətin malı yardımı ilə Fars dilində çoxlu ucuz dərgilər və nəşriyyələr buraxmalı.....Bu işi Pəhləvilər ardıcılıqla gördülər və indi də İslam Cümhuriyyəti də var gücü ilə onu dəvam etdirir. Bəllidir ki, bunların hamısı siyasi əməl sayılır. (artıq baxa bilərsiz: **15**)

Dil haqqına çatmaq üçün, ilk öncə siyasi iqtidar və kifayətə maliləşdirilmiş rəsmi eyitim sistemi olmalıdır. Bunsuz ana dilində təhsil almaq olası deyil. Azərbaycan Milli Hökuməti bir ilin içində uşaqların Türkcə təhsil almasını təmin edib, Təbriz universitəsini açdı, milli dilimizdə dərgilər və mətbuat yayıldı.... Siyasi iqtidarın (Hakimyyətin) Azərbaycan Milli Hökumətinin əlində olması bu işləri mümkün etdi. Elə buna görə də Şah rejiminin Azərbaycana hücum etməsi və qoşun yeritməsi ilə ana dilində təhsil almaq süngü gücü ilə dayandırılıb yasaqlandı.

Müstəmələkəçilər hər zaman qan axıtmaqla və silah gücü ilə bir ölkəni işğal edəndən sonra öz dillərini işğal olunmuş ölkəyə təhmil edə bilmişlər. Çünki siyasi güc yabançı dili bir xalqa təhmil etməyə imkan yaradır. Dil hər zaman siyasi gücdən asılı olubdur. Əslində iranda da, ana dili sorunu mahiyyətə siyasi bir sorundur.

Dil prolemini siyasətdən ayırı görüb kültürel problem sanmaqla onun çözülməsini İslam Cümhuriyyəti çərçivəsində mümkün bilənlər, sadələvhlüğe və bayağılığa qapılırlar. Rejimin təhlükəsizlik orqanları bu kimi baxışlardan faydalanırlar. Az sayıda , iki dilli dərgilərin

yayılmısına dözə bilməyən rejim, Azərbaycanın və başqa Fars olmayan millətlərin milli kùltür çalıřqanlarını, tutan, iřkəncə edən, dustaqlayan sürgünə məcəbür edən və müxtəlif yollarla öldürüb aradan aparan necə olarki, ana dilində təhsil almaq imkanı versin? Qeyr Fars millətlərin uřaqlarının ana dillərində təhsil almaqları İslam Cüməhurisini devirməklə, bir millət – bir dövəlt sistemini çökdürməklə həyata geçirilə bilər!

Türkcəyə çevirən: açıqsöz

[1] Dale Spender : Language and Reality : Who Made the World(1980). Language and Cultural Theory Reader.Ed.by Lucy Burke, Tony Crowley, and Alan Girvin.London.2000.p.145

[2] Pierre Bourdieu : Classes and Classifications. A Critic A Social Critique of the Judgment of Taste. Conclusion. 1984,translated by Richard Nice, published by Harvard University Press, 1984, 604pp. –selected from pp. 466-484.

[3] John R. Searle: What is Language: Some Preliminary Remarks.

<http://www.reference-global.com/doi/abs/10.1515/9783110198843.1.7>

[4] Tom Paulin: A New Look at the Language Question(1983).Published in : The Routledge. ibidP.294

[5] Sarah Stever Gravelle: The Latin-Vernacular Question and Humanist Theory of Language and Culture.

Journal of the History of Ideas, Vol. 49, No. 3 (Jul. - Sep., 1988), pp. 367-386 / Published by: University of Pennsylvania Press

Baxin:

Lluís Cifuentes: Vernacularization , as an Intellectual and Social Bridge.

The Catalan Translations of Teodorico's "Chirurgia" and of Arnau De Vilanova's "Regimen Sanitatis"

Early Science and Medicine, Vol. 4, No. 2 (1999), pp. 127-148 Published by: BRILL

[6] Roman Jakobson: The Beginnings of National Self-Determination in Europe. / The Review of Politics, Vol.7.No.1(January 1945) .pp.29-42 / Cambridge University Press

[7] orada

[8] Tom Paulin. / orada

[9] Ferdinand de Saussure :Language and Linguistics(1916).published by: The Routledge Language and Cultural Theory Reader.Ed.by Lucy Burke, Tony Crowley, and Alan Girvin.London.2000.P.54

[10] Natalia L. Komarova and Martin A. Novak: Natural Selection of the Critical Period for Language Acquisition.

Proceedings for Biological Sciences.Vol.268.No.1472(Jun.7.2001) PP.1189-1196 /
Published by : Royal Society.

[11] Heidi C. Dulay and Marina K. Burt: Errors and Strategies in Child Second Language Acquisition. / TESOL Quarterly, Vol. 8, No. 2 (Jun., 1974), pp. 129-136.
Published by: Teachers of English to Speakers of Other Languages, Inc. (TESOL)

[12] Brian Street: Literacy in Theory and Practice(Cambridge Studies in Oral and Literature Culture). 1985. Chap.4. The Ideological model.PP.95-129

[13] Andrea Rutherford: Vissarion Belinskii and the Ukrainian National Question. / Russian Review, Vol. 54, No. 4 (Oct., 1995), pp. 500-515. /Published by: Blackwell

[14] Cedric Dover: The Racial Philosophy of Johann Herder. / The British Journal of Sociology, Vol. 3, No. 2 (Jun., 1952), pp. 124-133.Published by Blackwell

[15] <http://www.achiq.org/yazi/hidayet%20dil.pdf>